

Emancipatie tussen aanhalingstekens

Tegen het einde van de negentiende eeuw bestond er nog een sterke gebondenheid aan de eigen omgeving en de eigen stand. Dit had grote invloed op de emancipatie van de arbeiders. Eensgezindheid was ver te zoeken.

In de landelijke politiek namen leiders uit andere standen het voortouw. De werklieden zelf bleven in de verzuilde bewegingen ondergeschikt.

De sociale geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw is in eerste instantie lokale geschiedenis. Je kunt niet zomaar van 'de' sociale geschiedenis van ons land spreken, die geschiedenis was gefragmenteerd over vele gemeenten en nog bezig nationaal te worden. Ook bestuurlijk waren de gemeenten nog het zwaartepunt in het leven van de mensen. Burgemeester en gemeenteraad waren dan ook de eerste autoriteiten die bij de werklieden opkwamen en ver daarachter schimde als een laatste redmiddel: de koning. Die was de vader van het volk en hij garandeerde uiteindelijk gerechtigheid en humaniteit.

Parlement en parlamentsverkiezingen lagen lange tijd aan de rand van de waarnemingshorizon der werklieden. Hoezeer, blijkt uit de behandeling van de ongevallenwet (1899-1901). De enige organisatie die toen arbeiders wist te mobiliseren tot het schrijven van verzoekschriften, was het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (ANVV), dat sinds 1885 iemand uit zijn gelederen in het parlement had. Pas de beraadslagingen over de sociale wetten van Talma maakten de werklieden vlak voor de Eerste Wereldoorlog duidelijk, dat politieke arbeid in het parlement iets voor hen kon betekenen. Het is dan ook niet voor niets dat de SDAP pas na 1909 snel groeide.

De gemeente was het eerste werkerrein van de arbeidersbeweging. De organisaties van de vroege arbeidersbewegingen waren niet voor niets federatief opgezet. Heel sterk zien we dit in het Nationaal Arbeids-Secretariaat

(NAS), in 1893 opgericht met als doel een nieuw federatief verband tussen vakverenigingen te vormen. Dit secretariaat maakte uitdrukkelijk geen onderscheid tussen grote en kleine organisaties of tussen organisaties in grote steden en die in kleine plaatsjes. Pas bij de katholieken (1888) en wat later bij de sociaal-democraten van SDAP (1894) en Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) (1906) komen nationale, gecentraliseerde en van bovenaf bestuurd organisaties van de grond. Diamantbewerker Henri Polak wilde dat zijn NVV precies het tegenovergestelde van het NAS werd.

De standenmaatschappij

Nederland was in feite een geheel van lokale standenmaatschappijtjes. De standenmaatschappij was een systeem van sociale ordening, dus van maatschappelijke machtsuitoefening. Een standenmaatschappij hield zichzelf op orde, doordat hogere standen zich

Dr. L.J. Altena is verbonden aan de afdeling Maatschappij-geschiedenis van de Erasmus Universiteit te Rotterdam.

Ferdinand Domela Nieuwenhuis
(1846–1919)

afgrensden van lagere en van die lagere respect eisten en bescheidenheid. Tegelijkertijd hadden ook de lagere standen hun fatsoen op te houden en dat vereiste van ieder lid van de stand een bepaald gedrag: een nijver lid van de maatschappij te wezen naar je stand, niet boven je stand leven, niet door verkeerde handelingen jouw familie en jouw stand te schande maken. Deze formele en informele maatschappelijke ordening van bovenaf geeft negentiende-eeuws Nederland de gestevenheid, waar Multatuli zo tegen fulmineerde.

Het standsonderscheid werd des te beter in de gaten gehouden, naarmate een stand dichtbij de jouwe kwam. Spraken 'de heeren' grofweg van 'het volk', dat volk zelf maakte zeer nauwkeurig onderscheid tussen de werkman die 16.5 cent per uur verdiende en hij die met maar 15 cent thuis kwam. Sprak andersom het volk van 'de heeren', deze wisten zelf maar al te precies met wie men gevoeglijk kon omgaan en met wie niet. Voor heren uit de elite, zoals Domela Nieuwenhuis, was het absoluut *not done* om zich met werklieden te encaanilleren.

Het paste 'heeren' om zich het lot van de oppassende werkman aan te trekken, maar ze mochten de werklieden niet aanzetten zich buiten de grenzen van hun stand te begeven. Werklieden mobiliseren was op zijn minst een eerloos vleien van lagere standen voor eigen politiek gewin, maar vaak erger:

medewerken aan de ondergang van de bestaande, liberale, burgerlijke stand van zaken.

Om dit laatste moest de eerbare burgerij niets hebben van Domela Nieuwenhuis, Kuyper of Schaepman, alle drie volksopruiers met kwaad oogmerk.

Voor de arbeidersbeweging is dit standsgedrag van groot belang om twee redenen. Doordat de werklieden zelf een duidelijk onderscheid in acht namen, was het niet altijd gemakkelijk om verschillende vaklieden in één organisatie te krijgen. Dit gold vooral voor de opkomende 'industriële vakbonden'. Het beroeps- en standsbesef was een belangrijke stimulator om arbeidersverenigingen op te richten geweest, maar voor beroeps-overkoepelende organisaties bleek het een sta-in-de-weg. Het was moeilijk verschillende beroepen in één verband samen te brengen.

Timmerlieden achtten zich te hoog om met metselaars ('muurvarkens') in één organisatie te gaan. Op hun beurt keken dezen neer op schilders en opperlieden, die in feite hun hulpjes waren. In de metaalindustrie was het al niet anders. Federaties van bouwvakkers of van metaalbewerkers kwamen als gevolg hiervan moeilijk van de grond.

Op de tweede plaats kwam het in de algemene verenigingen voortdurend tot spanningen tussen werklieden en 'heeren'. Welke richting in de negentiende-eeuwse arbeidersbeweging je ook neemt, deze spanning vormde daarin steeds een belangrijk element. Reeds in het ANVV klonk soms de roep dat de 'heeren' zich niet met werkmanszaken dienden te bemoeien. Ook in Patrimonium werd, vooral in de jaren negentig, de bevoogding door 'heeren' lang niet altijd geaccepteerd. In katholieke kring vinden we de afstand tussen 'heeren' en werklieden vooral terug in de afwezigheid van werklieden in katholieke werkmansorganisaties.

De Sociaal Democratische Bond

Een bijzonder geval is de SDB met Domela Nieuwenhuis. Het beeld van een Domela Nieuwenhuis die het sluimerende werkvolk wakker schudde, moet aanmerkelijk bijgesteld worden. Socialistische werkliedenverenigingen ontstonden in Amsterdam, Den Haag,

Haarlem, Vlissingen en Rotterdam buiten hem om. Zijn bijdrage aan de werkliedenbeweging bestond aanvankelijk hierin, dat hij sinds 1879 een blad had, waarin óók werklieden konden publiceren (al was de prijs van *Recht voor Allen* in het begin hoog) en dat hij hen de socialistische theorie uitlegde.

De Amsterdamse werklieden beschouwden de arbeidersbeweging als een zaak waarin werklieden het voor het zeggen dienden te hebben. Zo keken ook hun Haagse collega's er tegenaan. Dit vormt de basis voor de crisis die daar in 1885 uitbrak, toen de activist Van Raaij opriep tot verwijdering van de invloed van de 'heeren'. Van Raaij moest het onderspit delven, maar nog zeker vier jaar later bestond in de Haagse SDB-afdeling animositeit jegens 'heeren' die zich mengden in de zaken van werklieden. Tot die 'heeren' werd uitdrukkelijk Domela Nieuwenhuis gerekend.

Deze arbeiderstrots beheerste nadien nog lange tijd de achterban van Domela Nieuwenhuis: na 1893 het NAS, dat niets van inmenging van heren en dus ook niet van politiek moest hebben, en na 1898 de vrije groepen, waarin de anarchisten zich verzamelden.

Een heer als voortrekker

Wat was de plaats van Domela Nieuwenhuis in de SDB?

Hij had uiteraard een belangrijke positie doordat hij *Recht voor Allen* redigeerde. In dat blad voedde hij niet alleen een hele generatie op in de beginselen van het socialisme, maar verdedigde hij dit ook tegenover andere bladen en opvattingen. Ideologisch en sociologisch was hij eigenlijk een bemiddelaar: in de wereld van de 'heeren' verkondigde en verdedigde hij de principes van de arbeiders, in die van de werklieden verklaarde hij theorieën van socialistische 'heeren' en leverde hij bovendien hulpmiddelen voor de dagelijkse strijd voor het socialisme. Met zijn geld zorgde hij ervoor, dat het blad buiten bezwaar voor de bondskas werd uitgegeven. Hij vroeg geen salaris voor zijn werkzaamheden en hij hielp bij de financiering van allerlei faciliteiten voor socialistische, zoals vergaderlokalen. Formeel was zijn functie in de jaren tachtig secretaris van de SDB en werd zijn aanstelling als redacteur op ieder congres besproken (en verlengd).

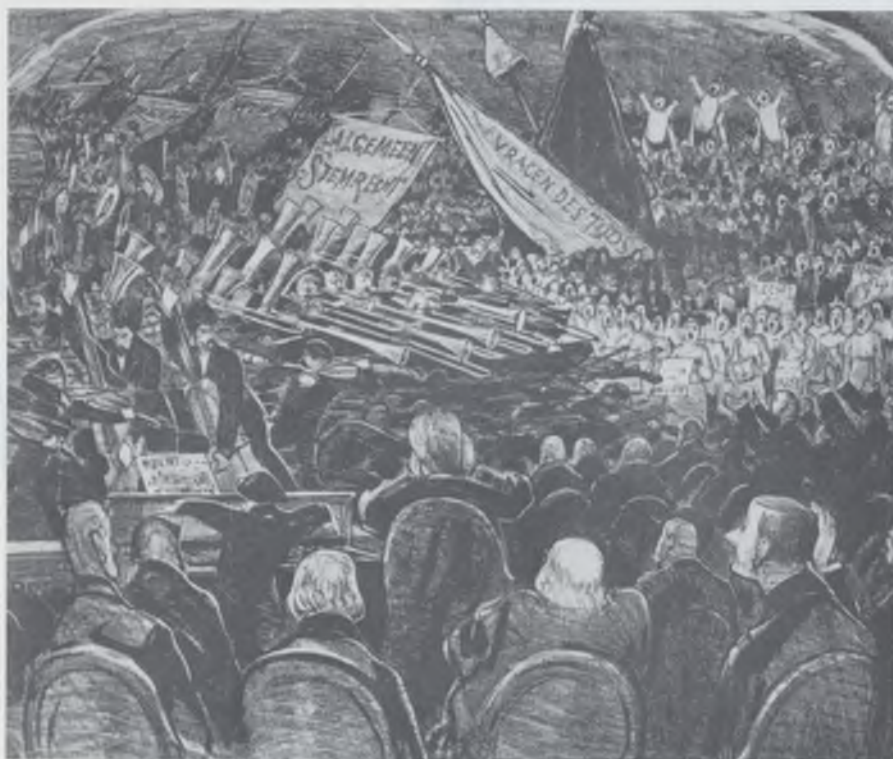
Wie de SDB-jaarverslagen leest, krijgt de indruk dat deze secretaris vooral een opvoeder was. Daar lag zijn kracht en dat was de bron van zijn invloed. Vanuit de SDAP is hij vaak gemaakt tot een getruct machinator, die veenbrandjes stookte, waarvan de SDAP voortdurend het slachtoffer was, maar dat is teveel eer. Domela Nieuwenhuis was veel te secundair, te gesloten, te maximalistisch en serieus, sociaal veel te onhandig om te kunnen machineren.

Die sociale onhandigheid en afstandelijkheid verklaren in combinatie met zijn afkomst voor een belangrijk deel zijn charisma. Hier was iemand die intellectueel ver uitstak boven de medestrijders, die totaal anders sprak dan andere propagandisten, heel anders gekleed ging, bovendien zeer afstandelijk en weinig toeschietelijk was, maar tegelijkertijd voor de vorming van iedere socialist zeer veel betekende. Zijn vergaderingen vormden een zeldzaam hoogtepunt in de dorpsleer. In Friesland togen socialisten in hun zondagse pak naar de vergadering. Soms moesten ze van heinde en verre komen lopen. Hij sprak ingetogen, met zachte stem principiële waarden benadrukkend. Daarnaast paste hij bij zijn redevoeringen domineestruccjes toe, zoals het eindigen met een gedicht. Dit alles droeg ertoe bij, dat de gewijde sfeer op die avond nog intensiever werd beleefd. Na zijn toespraak was het bijna een automatisme dat de zaal opstond en met de pet af (hoeden werden door 'heeren' gedragen) het Vrijheidslied zong.

De typering van Domela Nieuwenhuis als *Us Ferlosser* trekt zijn charisma en zijn boodschap echter teveel in de pseudo-christelijke sfeer. Ze plaatst de SDB en haar leider eigenlijk verkeerd. Hier is geen sprake van *messianisme*, maar van *emancipatie*. Messianistische bewegingen verwachten het heil van buitenaf: de goede koning, Multatuli's legioen van Insulinde, de staat. Emancipatie daarentegen gaat uit van zelf doen, is anti-autoritair en daar moeten we het vroege socialisme, inclusief het optreden van Domela Nieuwenhuis, in Nederland absoluut plaatsen.

De landelijke politiek

Parlement en politiek behoorden voor de werklieden tot de wereld van de 'heeren'. Juist daardoor konden in ANWV- en confessionele kringen poli-

Tekening van Jan Holswilder van de *Vox populi*, de stem van het volk voor algemeen kiesrecht. (Uit: *De Lantaarn* 1885, 19.)

Toehoorders tijdens een bijeenkomst in het Volkspark. Werklieden met petten en heren met hoeden. (Uit: *Eigen Haard* 1887.)

tiek-actieve 'heeren' zich een entree verwerven. Aan hen konden de werklieden de taken in het parlement overlaten, al heerste hierover in de kring van *Patrimonium* na 1890 toenemende ontevredenheid.

In de socialistische beweging lagen de verhoudingen anders. Hier wilden de werklieden zelf hun boontjes doppen en ze wantrouwden 'heeren' die zich met hun zaken kwamen bemoeien.

Zij huldigden een 'arbeiderssocialisme': een maatschappij waarin 'het volk' zou regeren. In hun socialistisch maatschappij-ideaal stonden productie en het werk van de werkmans centraal. Ze dachten over bestuursstructuren van onderop met federatieve verbanden tussen gemeenten, die vooral op het gebied van materiële voorzieningen met elkaar in contact traden, terwijl de werklieden in coöperatief verband produceerden.

Een werkmán in de SDAP: W.H. Vliegen, die meer dan zestig jaar een leidende rol heeft gespeeld in de Nederlandse socialistische beweging.

Het parlement kwam in deze beschouwingen alleen aan de orde om zo'n maatschappij in te voeren. Daartoe was algemeen kies- en stemrecht van belang. Met dit laatste werd bedoeld, dat over parlamentsbesluiten een volksreferendum gehouden diende te worden. Algemeen kiesrecht zou leiden tot een volksparlement waarin 'het volk' het voor het zeggen zou hebben: stonden de 'heeren' tegenover 'het volk' niet als 1:100?

Daarnaast werd echter een ander geluid in de Bond verspreid, dat gebaseerd was op *Das Kapital*. Domela Nieuwenhuis meende: als het opheffen van de uitbuitingsverhouding tussen werkgever en werkmán absolute voorwaarde voor het invoeren van socialistische verhoudingen is, dan moet de socialistische beweging zich op economisch en niet op politiek terrein begeven. Werklieden moeten beginnen met de productie van meerwaarde tegen te gaan.

Het is de kern van wat later het revolutionaire syndicalisme zou gaan heten, dat in 1901 door het NAS officieel omarmd werd.

In 1887 besloot de Bond, dat de socialisten zich in vakverenigingen moesten aansluiten en dat deze voortaan de organisatorische basis van de Bond zouden zijn. Dit bezegelde een verandering van strategie. Al werd die door lang niet iedere socialist begrepen of in praktijk gebracht, het is niet vreemd

dat *Recht voor Allen* in 1888 op een binnenpagina in tien regels kond deed van de verkiezing van 'burger' Domela Nieuwenhuis tot lid van de Tweede Kamer. Die verkiezing was ook voor het nieuwe kamerlid zelf een verrassing.

Na deze verkiezing heeft de Bond deelname aan verkiezingen en parlementaire arbeid alleen maar harder afgewezen. Dat heeft niets te maken met frustraties van Domela Nieuwenhuis. Domela is door zijn parlementaire ervaringen niet gefrustreerd geweest en in frustratie ligt ook niet de oorzaak van zijn geleidelijke overgang naar het anarchisme. Hij en de SDB hadden andere opvattingen over de manier waarop het socialisme bereikt moest worden.

Doordat de SDAP uitdrukkelijk wel in de landelijke politiek wilde meedoen, kreeg het heren-arbeidersprobleem hier andere dimensies. Het initiatief tot oprichting van de partij kwam van lieden, die in de SDB als 'heeren' ervaren werden: Van der Goes, Van Kol, Troelstra. De politiek noodzaakte de partij om in de taal van die 'heeren' goed voor de dag te komen, ook diende de partij als organisatie met 'burgerlijke' organisaties te kunnen wedijveren. Dat versterkte het belang van 'heeren' in de SDAP. Zij konden op verkiezingsvergaderingen zoveel beter spreken, maar het kostte hen tot 1901 de nodige moeite om argwaan te overwinnen en arbeiders op hun plaats te houden. De SDAP werd een partij waarop burgers hun stempel drukten. Slechts wanneer ze van uitzonderlijk gehalte waren, zoals Jan Schaper en Willem Vliegen, konden werklieden in deze partij naar voren komen. In haar kaders vinden we vooral onderwijzers, meesters in de rechten en kleine ondernemers (winkeliers en dergelijke), lieden die een lokale organisatie konden dragen. Helemaal uit de lucht gegrepen is de spotnaam Studenten, Dominees en Advocaten Partij, die Domela Nieuwenhuis en de zijnen de partij gaven, niet.

Slot

De anarchisten buiten beschouwing latend (aangezien die nog slecht in kaart gebracht zijn), organiseerden de Nederlandse werkliedenorganisaties maar een klein gedeelte van de beroepsbevolking. Vooral de socialistische beweging bleef, ook vergeleken

bij de Belgische, klein en zwak. Een hoogtepunt in de arbeidersagitatie als de spoorwegstakingen van 1903 laat dat goed zien.

Naar mijn mening oefende de socialistische beweging dan ook maar een geringe druk uit op verandering in de sociale toestand van ons land.

Bram de Swaan heeft een aantal jaren geleden vastgesteld dat Nederland in 1914 bepaald geen sterk uitgebouwd sociaal stelsel had. In zijn analyse speelt angst voor de sociale beweging een grote rol.

Mijn indruk is, dat de wens om ongewenste ontwikkelingen als in het buitenland te voorkomen, belangrijker is geweest in de Nederlandse besluitvorming, dan druk van de Nederlandse arbeidersbeweging zelf. Angst voor de toekomst, niet angst voor het heden leidde de Nederlandse politiek. Het beeld dat ik van de arbeidersbeweging geschetst heb, maakt dit begrijpelijk.

Voor de ontwikkeling van de werklieden zelf betekende de arbeidersbeweging daarentegen heel veel. Ze droeg enorm bij tot het zelfbewustzijn in de nieuwe tijden, of het nu om werklieden in de opkomende zuilen ging, of om hen die daarbuiten bleven: de leden van het NAS en van de anarchistische beweging. De culturele en politieke vorming die van de arbeidersbeweging uitging was groot. Elke richting zette haar eigen accenten, maar geen liet haar aanhang intellectueel onberoerd.

Zo is de arbeidersbeweging tussen 1870 en 1914 een emancipatiebeweging tussen aanhalingstekens. De vroege socialist en hun erfgenamen in NAS en anarchistische groeperingen slaagden er niet in de arbeidersklasse te emanciperen, maar ze wisten in ieder geval zich zelf een heel eind te bevrijden van conventies en banden waarmee de burgerlijke maatschappij hen omgaf. De werklieden in de verzuilde bewegingen werden enorm ontwikkeld door die bewegingen, maar bleven uiteindelijk in hun eigen beweging toch in een ondergeschikte positie.

Het verhaal is verder bekend: de verzuilde verdeeldheid van het Nederlandse volk heeft er niet toe bijgedragen dat de sociaal-economische en politieke ongelijkheid werden opgeheven.